МИЛОШ БЛАГОЈЕВИЋ

ПРЕГЛЕД ИСТОРИЈСКЕ ГЕОГРАФИЈЕ СРЕДЊОВЕКОВНЕ СРБИЈЕ

Проучавање историјске географије Србије ваљало би започети, ако не раније, а оно од оног тренутка када су Словени почели да се насељавају на Балканско полуострво. Велика сеоба народа захватила је и бројна словенска племена, од којих су нека, почетком VI века, запоселa области које се простиру северно од доњег тока Дунава. Источно од ових области, почевши од обала Црног мора и Кавказа па према северу, пружају се простране територије које су служиле као привремена станишта многим азијским племенима. Савремени историчари називали су ова азијска племена старим именима, као што су: Скити, Хуни, Бугари. У то доба је средњи и доњи ток Дунава представљао границу Византије (источни део Римског Царства), дуж које се протезао читав низ мањих и већих утврђења.

Као и све „варваре", тако је и Словене неодољиво привлачило релативно богатство византијских провинција и градова. Ни природна препрека какву је представљао Дунав, ни систем утврђења који је штитио границе Царства, нису могли спречити повремене провале „варвара". У почетку Словени прелазе Дунав заједно са Бугарима, који су били војнички добро организовани и као коњаници лако покретљиви. Упади су били краткотрајни и вршили се првенствено ради пљачке. Када би и једни и други накупили довољно плена, враћали би се преко Дунава у своја станишта.

Провале ове врсте дешавају се већ у првој четвртини VI века, да би у другој четвртини истог столећа постајале све чешће и све масовније. У то доба Византија је ангажовала све своје снаге и велика финансијска средства да би се остварили амбициозни планови цара Јустинијана I (527—565), који је покушао да обнови Римско Царство. На источним границама, у Азији, требало је и војском и новцем задржавати стални притисак Персијанаца, док су на Западу вођени вишегодишњи офанзивни ратови против: Вандала у Африци, Визигота у Шпанији и Острогота у Италији. За успешну одбрану северних граница недостајала су и финансијска средства и људство, што је олакшавало Словенима да прелазе Дунав и пустоше по византијским провинцијама.

Напади Словена били су најчешће усмерени на још увек богату Тракију. Средином VI века дошло је до неколико узастопних и великих напада у којима Словени заједно са Бугарима

пљачкају по Тракији и стижу у околину Цариграда, продиру дубоко у Грчку, руше утврђења по Илирику и повремено продиру све до Драча. Византијска војска на овом простору није могла да сузбије упаде Словена, који су се почели осећати толико сигурним да је један њихов одред провео зиму у унутрашњости Балканског полуострва (550—551). Покушавајући да се заштити од „варвара", Византија је ужурбано почела да гради и обнавља десетине, па и стотине утврђења, и то не само уз Дунав већ и у дубини Балканског полуострва.

Од ових градова, који су били сагрaђени на територији коју захвата данашња СР Србија, значајан успон доживела је Јустиниана Прима. Град је имао тргове, храмове, водовод, купатила, продавнице, разна надлештва, уређене улице и јака утврђења, а у њему је било и седиште архиепископије. У ситуацији каква је тада владала на Балканском полуострву развитак овог града представља прави изузетак. Успон градског насеља био је у великој мери условљен и тиме што је у крају у којем је лежала Iustiniana Prima (Царичин Град код Лебана) рођен тадашњи цар Јустинијан. Савремени византијски историчари истичу да је Јустинијан морао из темеља да обнавља утврђења Липљана (Ulpiana), да појачава тврђаву града Ниша (Naissus), а морао је изнова подићи и градић који се звао Remesiana (Бела Паланка). Слично је чинио и са другим градовима и тврђавама. У околини значајнијих упоришта био је подигнут читав низ кастела, као што је то учињено на ширем подручју Ниша и Беле Паланке. Није занемарено ни погранично подручје дуж Дунава, где је из темеља морао да се обнови Singidunum (Београд), Viminacium (Костолац) и низ мањих и већих утврђења. Све су ове тврђаве грађене на брзу руку, па неке нису биле потпуно ни завршене. У њима су постојале војне посаде, али недовољно велике да би са успехом одбиле и спречиле провале „варвара".

Немајући довољно снага да сама сузбије провале Словена, Византија је покушала да уз помоћ једних туче друге „варваре". Оваква се тактика, бар привремено, показала мање или више успешна, али је она понекада доводила Царство у врло тешку ситуацију. Такав је био случај и са Аварима који су се половином VI века кретали из Централне Азије према Европи. Једна делегација Авара понудила је 558. године помоћ Византији. Примивши „дарове" од Царства, Авари су заиста сузбили све варваре који су до тада пустошили по Тракији. Потчинили су својој власти остатке Хуна и бугарска племена која су боравила на северним обалама Црног мора, разбили су племенски савез Анта (посебна скупина Словена) непрекидно их пљачкајући, а потчинили су и један део Словена на доњем Дунаву. У свом померању Авари продиру дубоко на Запад и сукобљавају се са Францима, да би се потом опет вратили на доњи Дунав. У споразуму са Лангобардима, Авари 567. године уништавају државу Гепида и запоседају подручје које лежи источно од средњег Дунава у Панонској низији, а када су Лангобарди 568. године напустили своју дотадашњу територију у Панонији, Авари запоседају и овај простор. До-

лазак Авара у Панонску низију представља догађај од прворазредног значаја за даљу сеобу Јужних Словена.

Одмах по доласку Авара на доњи Дунав, упади Словена на територију Византије престају током приближно две деценије. И поред тога што су Авари разбили племенски савез Анта и потчинили неке скупине Словена, друге скупине словенских племена остале су у сталном сукобу са Аварима. Пред крај осме деценије VI века самостална словенска племена поново упадају на територију Византије, која и овог пута позива у помоћ Аваре и помаже их у рату противу Словена. Убрзо после тога односи између савезника почињу да се компликују око Sirmiuma (Сремске Митровице) и Аварима полази за руком да освоје овај град 582. године. Тада долази до заједничке акције Словена и Авара против Византије. У деветој деценији нижу се бројни упади „варвара" на територије Царства, па бивају освојени и разорени многи градови међу којима су и Сингидунум и Виминацијум.

Последња деценија VI века представља период у којем се решавала судбина Балканског полуострва. Византија је покренула велику офанзиву против нападача. У тој акцији њена војска бележи значајне победе, а ратно поприште постају територије на левој обали Дунава насељене Словенима. Али, и поред низа извојеваних победа, Царство није могло добити и рат који је повело. После десетогодишњице заморне и исцрпљујуће борбе византијске трупе су се побуниле, збациле и погубиле тадашњег цара Маврикија и на царски престо довеле једног од вођа побуњеника (Фока од 602—610).

Побуна и повлачење војске из Подунавља отворили су широм врата „варварима" који су и до тада упадали на Балканско полуострво. Словени и Авари нападали су Солун већ 584. и 586. године, а у то време је отпочело и насељавање појединих словенских скупина. У дугој историји Византије, продирање и досељавање Словена на Балканско полуострво представља један од најважнијих догађаја. За разлику од осталих „варвара", који су само пустошили византијске провинције, Словени су се на овом простору трајно населили и постали један од најзначајнијих чинилаца у византијској историји. Због оскудице у сачуваним обавештењима, процес овог насељавања се не може пратити у појединостима. У науци се обично узима да су Словени прелазили доњи Дунав у близини данашње Силистрије у Бугарској (Доростол, Durostorum) и у близини данашњег Видина, док су словенске скупине из Паноније прелазиле Саву и Дунав код Сирмиума и Сингидунума. По преласку ових великих река досељеници крећу у више праваца, придржавајући се углавном оних комуникација које су коришћене у римском и предримском периоду.

Један од најважнијих праваца водио је долином Мораве и Вардара у залеђе Солуна. Са овог простора продирали су даље на југ, у Тесалију, а затим кроз Термопиле у Средњу Грчку и на Пелопонез. Поред јужног правца, постојао је и правац кретања према југозападу — све до Драча, а такође и према истоку — уз северну обалу Јегејског мора. Са обале су Словени прелазили и на

острва у Јегејском мору и у својим гусарским подухватима допирали до обала Мале Азије. Словенске скупине које су прелазиле Дунав код Доростола и Видина преплавиле су подручје између планине Балкана и Дунава, померајући се на исток све до Црног мора и приближавајући се Цариграду. У свом насељавању Словени су свакако користили и познати пут који је водио од Београда за Цариград (Via militaris). Цариградски друм водио је од Београда десном обалом Дунава све до Viminacium-а (Костолац), а затим је скретао на југ пролазећи кроз Horeum Margi (Ћуприја), Ражањ (Arsena), Бован (Praesidium Pompei), стижући до Ниша.

Ниш је представљао важну раскрсницу од које је водило неколико путева. Од Ниша за Цариград скретало се према истоку, тако да је прво веће место на путу била Remesiana (Бела Паланка); даље је пут пролазио кроз Софију (Serdica, Средац), Пловдив (Philipopolis, Филипопољ), Једрене (Hadrianopolis) и стизао до Цариграда. Поред правца за Цариград, из Ниша је водио један пут за Липљан, Призрен, а онда долином Дрима све до Љеша. Други пут полазио је из Ниша за Scupi, (код Скопља) одакле се даље ишло долином Вардара до Солуна и обала Јегејског мора. Познати римски пут Via Egnatia повезивао је Драч и Солун, а такође Солун и Цариград. На западној деоници овог пута налазили су се још Heraclea и Lychnidus (Битољ и Охрид), који су споредним путевима били повезани и са долином Вардара. Поред Ниша, веома важну раскрсницу путева представљао је и Sirmium, где су се стицали путеви који су водили дуж Дунава, Драве и Саве. Од Сирмиума на југ водили су путеви кроз унутрашњост западног дела Балканског полуострва до обала Јадранског мора, повезујући Salonu (Солин) и Naronu (на ушћу Неретве) са Сирмиумом. Словени који су насељавали западни део Балкана свакако су се служили овим путевима, као што су се користили и комуникацијама које су водиле на југ или исток Балканског полуострва. Посебан значај имао је пут који је повезивао најважније градове на источној обали Јадранског мора, као што су: Senia (Сењ), Salona (Солин), Narona на ушћу Неретве, Epidaurum (Цавтат), Rizon, Risinium (Рисан), Doclea (Дукља), Scodra (Скадар) и Lissus (Љеш). Траса овог пута није ишла уз само море, већ се местимично приближавала и удаљавала од морске обале.

Користећи постојеће комуникације, Словени и Авари преплавили су цело Балканско полуострво и избили на обале Јадранског мора. У походима после 602. године освојено је и разорено више градова. Пала је чак и Салона (614), центар старе римске провинције Далмације, која је обухватала највећи део западне половине Балканског полуострва. Далмацији је припадало приморје од ушћа Раше у Истри па све до Љеша, док се њена северна граница приближавала долини Саве, а источна долини Ибра. Преостали део данашње територије Србије обухватала је углавном стара провинција Г. Мезија (Moesia superior), док су се изван Г. Мезије и Далмације налазили само најсеверније области данашње СР Србије, које су у административном погледу припадале старим провинцијама: Панонији и Дакији.

Каснијом реорганизацијом административне поделе Римског Царства, која је окончана у доба Диоклецијана, број провинција се знатно повећао, па је и територија Србије била расцепкана на више провинција, као што су: Dacia Ripensis (Приобална Дакија) и Dacia Mediterranea (Средоземна Дакија), које су формиране од источних делова Горње Мезије и западних крајева Доње Мезије и Тракије; затим Moesia Prima на северу и Dardania на југу некадашње Горње Мезије; потом Panonia Secunda на доњој Сави са Сремом и Prevalitana на југоистоку старе провинције Далмације. Убрзо после пада Салоне били су освојени (око 615) Naissus (Ниш) и Serdica (Софија), најзначајнији градови Средоземне Дакије. Солун је морао да издржи неколико тешких опсада, али је одолео нападима Словена и Авара. Сâм град је био окружен бројним словенским насеобинама у којима се несметано и стално боравило. Словенске скупине продиру и у С. и Ј. Грчку, запоседају Пелопонез (око 625), а одатле својим бродовима нападају и Крит. Под вођством Авара 626. године Словени учествују у опсади Цариграда, у којој су и једни и други претрпели осетне губитке. Неуспела опсада Цариграда допринела је и слабљењу аварског утицаја на Словене. После овог пораза Авари су се повукли у своја станишта између Дунава и Тисе, док су Словени остали на Балканском полуострву разливајући се по свим његовим пределима.

Приликом запоседања освојених крајева Словени су потискивали, а делимично и уништавали становништво које је до тада живело по римским провинцијама. Пред налетом варвара становници Сирмијума бежали су чак у Салону, а из Ниша, Сердике и других градова који су били на удару становништво је потражило спас у добро утврђеном Солуну, а вероватно и у Цариграду. То су махом могли да чине имућнији људи, док је већина поданика Царства била препуштена својој судбини. Један њихов део изгубио је живот у сукобима са Словенима и Аварима, док се други део склонио у неприступачне и планинске пределе, као и у крајеве које су мимоилазили жестоки словенски напади. После више деценија, па и векова, ово се становништво појављује на историјској позорници под именом Влаха, Мавровлаха, Латина, Арбанаса и сл. Мање или веће скупине становништва римских провинција успеле су да се одрже у утврђењима на морској обали, на острвима, али и у унутрашњости Балканског полуострва — по мањим или већим оазама које Словени нису запосели и населили. Ови последњи прекинули су сваку везу са Цариградом, који је представљао центар касноантичке цивилизације. Романизовано или недовољно романизовано становништво, које је успело да се одржи и после словенских продора, било је упућено на зближавање и заједнички живот са досељеницима. Овде треба приметити да густина становништва Балканског полуострва и пре досељавања Словена није била велика и да су овим крајевима већ пустошили Готи и Хуни. Али, и поред тога, део староседелаца успео је да се одржи захваљујући томе што Словени нису подједнако густо населили све пределе на Балканском полуострву и што су обично остајали у оним крајевима који су од раније били култивиса-

ни и насељени. Мање су их привлачили пусти, необрађени и планински предели.

Досељавање Словена у потпуности је разорило касноантички управно-административни апарат по провинцијама. У Панонији је провинцијска управа била уништена и пре досељавања Словена. Падом Салоне трајно је изгубљена провинција Далмација, а иста је судбина задесила и провинције: Мезију, Дакију (Med. et Rip.), Дарданију, Превалитану, као и остале провинције на истоку и југу Балканског полуострва. Крајем седмог века некадашња префектура Илирик, која је обухватала провинције у централном делу Балканског полуострва, била је сведена на град Солун са околином. Између преосталих староседелаца и Словена временом су успостављене живље везе, на шта указује и чињеница што су досељеници једино од староседелаца могли сазнати и прихватити имена великих река, градова и појединих области која су се употребљавала у Антици. Ови су називи прихваћени, али и прилагођени словенском изговору, претрпевши при том мање или веће измене (Savus = Сава; Drinus, Drilon = Дрим, Drinus = Дрина; Ulpiana = Липљан), а неки су и преведени на словенски језик (Salines = Соли).

Досељавање Срба и проблем етничке свести

Запоседање појединих крајева на Балканском полуострву и размештај словенских скупина представљали су процес који је трајао више деценија. Нису се сви Словени доселили одједном, нити су одједном запоседнуте све области на Балкану. Запоседање и насељавање могле су извршити само бројне и добро организоване словенске скупине. У ове последње свакако треба убројати и Србе и Хрвате. О томе како се одвијао процес досељавања Срба обавештавају нас подаци који су забележени тек средином X тека — готово три и по века после досељавања. Разумљиво је што се у таквим обавештењима преплиће историјска истина са већ створеном традицијом. Византијски цар и писац Константин Порфирогенит саопштава: како је цар Ираклије (610—641) дозволио Србима да се населе југозападно од Солуна у Сервији (Србица). Они су овде боравили извесно време и одлучили да се врате у крајеве одакле су и дошли. Прешавши Дунав Срби се предомисле и затраже од цара Ираклија да им додели другу земљу за насељавање. Овај је захтев прихваћен и цар је населио Србе у Паганији, Захумљу, Требињу, Конавлима и Србији, пошто су ове земље биле опустошене од Авара.

У излагању Константина Порфирогенита присутна је тежња да се докаже како су Срби запоселе одређене области на Балканском полуострву са знањем и допуштењем византијских царева чију су власт и признавали, што је далеко од истине. Међутим, у његовом саопштењу да су се Срби најпре населили југозападно од Солуна, а онда вратили на леву обалу Дунава, да би потом опет прешли Дунав код Београда и упутили се у крајеве које су

трајно запоселе — као да је присутно зрно историјске истине. Из овог би се саопштења дало наслутити да су се Срби приликом досељавања кретали долином Мораве и Вардара продирући далеко на југ, али се на овом простору нису могли одржати, па су запоселе области које леже западно од првобитног правца кретања. Одмах се мора приметити да нико од савременика не описује долазак Срба на Балканско полуострво, нити их пак помиње. Име града Гордосерба у Битинији (М. Азији), који се помиње 680. године и више пута у VIII веку, могло би се довести у везу са именом Срба, али не и са територијом коју су населили. Поуздана и најстарија обавештења о Србима потичу тек из прве четвртине IX века. Према франачким изворима, Људевит Посавски морао је 822. године да побегне из Сиска под притиском Франака. Он се склонио код Срба: „за који се народ казује да држи велики део Далмације". После оваквог обавештења нема никакве сумње да су Срби почетком IX века, а свакако и раније, запоселе и држали знатан део некадашње римске провинције Далмације. Људевит Посавски, бежећи из Сиска, склонио се негде у Србији — највероватније на територији данашње Босне.

Поред Срба, знатан део Далмације држали су и Хрвати, али не би требало ни претпоставити да су само они од Словена дошли на овај простор. Поред њих било је ту и других словенских скупина које су се доселиле и пре Срба и пре Хрвата. Шта се дешавало са овим скупинама и именима појединих скупина, може се сасвим мало осветлити на основу делимичног познавања сложеног процеса који се одвијао на другим територијама које су населили Словени. Приликом досељавања на Балканско полуострво поједине скупине Словена носиле су и задржавале, бар извесно време, и своје старо племенско име наслеђено још из „прадомовине". У широј околини Солуна помињу се већ 614—616. године као посебна племена: Дрогувити или Друговити (можда Друговићи), Сагудати, Велегезити, Вајунити (можда Војнићи) и Верзити (можда Брзићи или Брезићи). Ниједно од ових имена није могло настати после досељавања, али се зато шест деценија касније помињу имена словенских скупина која су настала после досељавања и која су изведена од назива територије, односно долине река коју су поједине скупине запоселе. Такав је био случај са Ринхинима и Стримонцима (Струмљанима), који се такође помињу на ширем подручју Солуна [око реке Стримон (Струме)-Стримонци и око реке Рихиос - Ринхини]. Сличног је порекла и име Тимочана који се помињу знатно касније (818. год.).

Ове чињенице посредно указују да је стара племенска организација у одређеним случајевима претрпела не само знатне измене, већ и да је мењала и име. На ову су појаву утицали бројни чиниоци, у које спада и конфигурација тла. Али, и поред свега тога, многе су словенске скупине веома дуго задржавале стара племенска имена која су настала још у „прадомовини". Ова се напомена у великој мери односи на племена која су се населила на ширем подручју Солуна. Временом је њихов утицај на политичка збивања све више слабио, али племенско име донето из

„прадомовине" и осећај племенској припадности очували су се вековима.

Познати су случајеви када се стара племенска имена напуштају да би се прихватило име једног племена које чак није морало припадати сродној етничкој скупини. Карактеристичан случај ове појаве веома лепо илуструје досељавање Протобугара на подручје између Дунава и планине Балкана, где је већ боравило седам словенских племена. Покоривши најпре ова племена, међу којима се поименично помињу једино Северци, и преселивши их на исток и запад од територије коју су запоселе, Протобугари су за два века изгубили своје етничко обележје, али су зато поменута племена (њих седам) и друге словенске скупине прихватили заједничко име Бугара. Код словенских скупина које су се населиле у старој римској провинцији Далмацији и источно од ње могу се уочити све три појаве на које је указано: прихватање заједничког племенског имена; упорно чување и одржавање племенског имена донетог из „прадомовине"; формирање новог племенског имена изведеног од назива територије која је запоседнута. Када Константин Порфирогенит помиње: Дукљане, Конављане, Травуњане, Захумљане и Пагане (Неретљане), онда не треба ни доказивати да су имена ових скупина изведена од имена територије на којој су поменуте скупине живеле. Све би то била нова племенска имена која су настала тек после досељавања.

Сасвим је други случај са Србима и Хрватима који упорно чувају племенски назив донет из „прадомовине" и поред тога што се конфигурација тла на којем су се настанили битно не разликује од територије на којој су настала нова племенска имена. Према томе, конфигурација тла није била одлучујући чинилац који је утицао на задржавање или напуштање старих племенских назива. На ову су појаву пресудније утицали: бројност неке скупине, њена организованост, степен друштвене развијености и политички чиниоци. Географски се фактори не смеју занемарити, али их не треба ни прецењивати.

Приликом досељавања на Балканско полуострво Срби су по свој прилици били бројно и добро организовано племе, или већ формиран савез племена са стабилним језгром око којег су могле да се окупе сродне словенске скупине. Слично се може рећи и за Хрвате. У науци је врло добро познато да се Срби и Хрвати помињу кроз цео средњи век, и то на просторима који су далеко од Балканског полуострва. Полапским Србима и Белим Хрватима у Закарпатским крајевима није пошло за руком да формирају стабилну државу, али су зато вековима очували своје име, што без сумње сведочи о постојаности њиховог племенског језгра. Од свих словенских скупина које су се доселиле на Балканско полуострво једино је Србима и Хрватима пошло за руком да релативно рано изграде државну организацију која ће успети дуго да се одржи. Ова је чињеница имала прворазредни значај за окупљање осталих словенских скупина око Срба и Хрвата, што се свакако одразило и на прихватање заједничког племенског имена. То је било тим лакше што између појединих словенских скупина нису пос-

тојале велике разлике. Пре би се могло говорити о великим сличностима, а мање о великим разликама.

Захваљујући подацима које је саопштио Константин Порфирогенит могуће је бар делимично осветлити процес формирања српског народа и изграђивања његове етничке свести. На једној страни још увек је видљива регионална подела на племенске заједнице које су настале после или приликом досељавања, док се на другој страни веома јасно запажа да су одређене заједнице већ прихватиле заједничко име *Срба*. У присуству једних и других елемената треба тражити основне узроке због којих се чвршће и тешње повезивање одвијало споро и тешко. Ако се поменутим елементима додају још класни, верски и спољнополитички чиниоци, процес овог повезивања постаје још сложенији.

Ради што потпунијег осветљавања поменутог проблема, потребно је најпре указати на територију на којој се изграђивала и изградила етничка свест српског народа, водећи при том рачуна о сложености процеса повезивања сродних словенских скупина. По Константину Порфирогениту Срби живе у Паганији, тј. на простору између Цетине и Неретве, а на подручју од Неретве до Дубровника живе Захумљани који су такође Срби. По Порфирогениту Срби су и Травуњани и Конављани који су запосели простор између Дубровника и Котора. Јужније од њих, па према „кастелима" Драча, тј. до Бара, Улциња и Љеша — налазе се Дукљани, за које се изреком не каже да су Срби. Дукља, Конавли, Травунија и Захумље граничили су се на „планинским странама" са Србијом, у којој без сумње живе Срби. Босна је у то доба улазила у састав Србије, али је већ била позната и по свом имену. Из излагања Константина Порфирогенита уочава се присутна регионална подвојеност, али истовремено и припадност српском народу који, посматран као целина, заиста држи и запоседа знатан део Балканског полуострва. Где се све учврстила етничка свест и докле је она допирала, може се само приближно одредити. Најлакше је то учинити дуж јадранске обале, пошто се овде етничка граница поклапа са природном границом. Пре него што се приступи макар и сумарном обележавању етничких граница, биће корисно да се укаже на већа насеља и одређена подручја у којима паралелно егзистирају и регионална подвојеност и припадност српском народу.

Најстарије српске земље и стварање државе

У настојању да се о свему томе добије колико-толико што потпунија слика, морају се у првом реду користити подаци које саопштава Константин Порфирогенит, као и подаци из знатно млађег „Барског родослова" (Летопис попа Дукљанина), а што не представља најсрећније решење. У доба Порфирогенита Пагани или Неретљани имали су четири насељена и утврђена града: Мокро (Макарска), Веруља (Врула), Острок (Заострог) и Славинец (Градац), а држали су и велика острва у Јадранском мору (Мљет,

Корчулу, Хвар и Брач) које су запоселли тек у VIII веку. На простору између Неретве и Цетине Пагани или Неретљани имали су три жупаније: Растоцу, данашњи Расток на истоименом језеру код Врговца, затим жупанију Мокро која се простирала од Вруље до Подгоре. Обе жупаније леже уз море, док је трећа, по имену Дален, била удаљена од морске обале. За ову последњу претпоставља се да је лежала на подручју данашњег Дувна, мада постоје и друга мишљења.

Јужно од Неретљана, између Неретве и Дубровника, налазило се Захумље. Међу градовима који су припадали Захумљанима помињу се Бона и Хум, од којих се први свакако налазио где и данашњи Благај. Поред Благаја постојали су још: Стон на Пељешцу, затим Мокрискик — можда Мокро у југозападном делу Мостарског Блата, град Јосли код данашњег села Ошље које лежи североисточно од Стона, град Галумаиник — можда Глумине, северније од Ошља, и град Добрискик — вероватно Дабар који се налази источно од Стоца у Дабарском пољу. О самој територији Захумљана сачувала су се нешто потпунија обавештења у Барском родослову. Према овом извору у Захумљу се налазе следеће жупаније: Стон, Попово, Жапско или Зажабље, Лука на доњем току Неретве, затим жупанија Дубраве коју К. Јиречек ставља између Стоца и Мостара. Са знатном вероватноћом може се узети да је Захумљу припадала и жупанија Дабар, тј. Дабарско поље. Поред наведених жупанија у састав Захумља улазе још: Велика (Велика Гор) — вероватно крâј око Љубушког, затим Горимита (Имота), тј. Имотско поље, и Веченике (Вечерићи) — вероватно данашње Мостарско поље. Све су ове „жупаније" релативно мале територије које први пут помиње писац Барског родослова. Са знатном се сигурношћу може узети да су ове жупаније постојале и пре него што је овај родослов написан.

Константин Порфирогенит, пишући о Травуњанима и Конављанима, каже да је њихова земља „једна", али се и по називу, а и из других чињеница, сазнаје да су у питању две области које су у политичком погледу биле врло рано обједињене. Дуж морске обале ова се област простирала између Дубровника и Котора. Као насељени и утврђени градови помињу се: Требиње, Врм (жупа Врм између Требиња и Билеће), Рисан, затим Лукавете и Зетливи. За први од ова два последња града претпоставља се да је лежао где и Лука у унутрашњости Требиња, док се други доводи у везу са местом Нецвијећем код Требиња, мада има и других претпоставки. Потпунију слику дају подаци из Барског родослова, по којем су у Травунији постојале следеће жупаније: Љубомир, Фатница, Рудине, Крушевица, Врм, Рисан, Драчевица, Конавли и Жрновница (Жупа дубровачка). Ниједну од наведених „жупанија" није тешко убицирати.

→

Србија у првој половинии X века
Историја српског народа I, Београд 1981, 161 (С. Ћирковић)

Занимљиво је да су подаци које саопштава Порфирогенит о Дукљи прилично оскудни. Ова се територија простирала од Котора према „кастелима” Драча у које се убрајају: Љеш, Улцињ и Бар. Назив Дукље потиче од античког града *Доклеа*, који је у то доба био разрушен. Од насељених градова помињу се: Градац, Новиград и Лонтодокла. Одмах треба приметити да се положај ниједног од ових већих насеља не може са сигурношћу утврдити. Знатно више података о Дукљи пружа Барски родослов, у којем се ова област назива и Зетом. У овој је области постојало више жупанија, од којих је већина била распоређена око Скадарског језера. Лушка жупанија обухватала је данашње Љешкопоље. Јужно од Љешкопоља па до Скадарског језера простирала се жупанија Подлужје, обухватајући жабљачки крај. Источно од Подлужја и такође на обалама Скадарског језера налазила се жупанија Купелник. Жупанија Облик, названа по брду Облик (Тарабош), простирала се јужно од Скадарског језера и десном обалом Бојане. Прапратна је назив жупаније која лежи између Бара и Улциња, док је жупанија Црмница излазила на западне обале Скадарског језера. Посебну је жупанију сачињавао Грбаљ, а за жупанију Цуцева узима се да је лежала око Будве.

Поред наведених већих области и њихових жупанија, у Барском родослову помиње се као посебна област *Подгорје*, о којем нема трага у другим историјским изворима. У састав Подгорја улазиле су и одређене жупаније: Никшић, Морача Комарница, Пива, Гацко, Невесиње, Неретва (око горњег тока Неретве) и Рама. Поред наведених, помињу се и следеће жупаније: Guisemo, Kom i Debreca. Ф. Шишић је сматрао да су у питању: Гусиње. Ком и Дабар на Лиму. Уверљивије тумачење даје М. Динић када све три жупаније везује за горњи ток Неретве. Гуисемо је исто што и Вишева око изворишта Неретве, док је Debreca у ствари Идбар, односно Дабар — долина кроз коју протиче Идбар лева притока горње Неретве. Ком би опет по неким истраживањима био крај око данашњег Главатичева.

Подгорје је по Барском родослову представљало један од четири саставна дела дукљанске државе, што се само условно може узети као тачно. Тешкоће око прихватања ове тврдње проистичу из чињенице што су се и Дукља и Травунија граничиле са Србијом на „планинским странама”. Ако би Подгорје припадало Дукљи, односно дукљанској држави, била би прекинута непосредна веза између Србије — на једној страни, и Травуније, Захумља и Паганије — на другој страни. Међутим, није толико ни битно да се изврши тачно разграничавање између Србије и осталих области, колико је неопходно да се укаже на области у којима се учвршћивала етничка свест Срба.

О географском положају Србије као посебне области и њеним границама, било као области било као државе, Константин Порфирогенит је оставио прилично сумарна и непрецизна обавештења. Како је већ речено, Србија се на „планинским странама” додиривала са Дукљом и Травунијом. Биле су то по свој прилици оне „жупаније” које Барски родослов убраја у Подгорје. О север-

ној граници Порфирогенит не говори директно, али се на основу посредних и каснијих обавештења може узети да се она спуштала према Сави и Дунаву. Према истом извору Србија се на северу граничила са Хрватском, а на југу са Бугарском. У питању је свакако северозапад и југоисток, а не север и југ.

Северозападну границу, односно границу између Хрватске и Србије, Константин Порфирогенит повлачи у општим потезима када каже да се Хрватска и Србија граниче „према Цетини и Ливну". Пошто се из истог извора може сазнати да се у хрватске жупаније убрајају Имоцки и Плива, онда се са сигурношћу може узети да је западна граница Србије захватала долину Врбаса.

О југоисточној граници подаци су још оскуднији. Србија се на овом правцу граничила са Бугарском, али где — о томе се непосредно не говори. Остају само посредна обавештења из којих би се ово питање могло донекле осветлити. У том циљу треба истаћи како Порфирогенит каже да су у Србији постојали следећи насељени градови: Дестиник, Чернавуск, Међуречје, Дреснеик, Лесник и Салинес, а у Босни: Котор и Десник. Одмах треба приметити да је Босна била једна од области Србије чији је обим у то доба био прилично скроман. Поред Босне помиње се још и Раса (уобичајенији назив у литератури јесте Рашка), као територија на граници између Србије и Бугарске.

До средине десетог века и Раса и Босна су само географски појмови, али су то уједно и ембриони касније политичке поделе. Тачан обим и једне и друге области је непознат, али се Босна обично везује за горњи и средњи ток истоимене реке, а Раса за долину реке Рашке. Из ових чињеница се још увек не може утврдити граница између Србије и Бугарске. У томе би велику помоћ пружило утврђивање положаја градова по Србији, али се и о томе мало шта поуздано може рећи. Узима се као сигурно да је Салинес био на истом месту где и град Соли, односно Тузла. Пошто је овај град припадао Србији, онда се граница Србије заиста помера знатно према северу (до Саве).

Убикација осталих градова знатно је мање поуздана. Положај града Међуречја не може се одредити због тога што постоји неколико истоимених топонима, од којих сваки може претендовати на чување старог имена града. За град Чернавуск постоје мишљења да је у питању неко Бучје у данашњој Србији или Босни, али и да је можда реч о Црном Врху, односно Црној Стени (Милешевски крај). Град Лесник могао се налазити где је и Лешница у Јадру, могао је бити и испод Видојевице, а могао би се везати и за неку другу Лешницу или Љешницу. Неки су научници били склони да стари град Дреснеик траже у ужичком крају (Дрежник), али има и мишљења да су у питању Плевља, која су позната и као Брезница. У новије време Дреснеик се изједначује са насељем Дрсник које лежи на Клини.

Овде треба приметити како неки научници траже положај старог града Дестиника управо на месту где лежи село Дрсник. За град Дестиник зна се још толико да се у X веку налазио у близини тадашње српско-бугарске границе. Данашње село Дрсник

постојало је свакако још у XII веку и припадало је манастиру Хиландару (Дрьстьникь), што овде треба посебно истаћи. Средином XV века исто је насеље имало преко 100 домаћинстава, док је Липљан као град у исто време имао око 200 домаћинстава. Данашња насеља Г. и Д. Дрсник леже на левој обали Клине и у близини њеног ушћа у Бели Дрим. Северно се налази локалитет „Иренина кула" (Јеринин град), а источно од овог локалитета лежи село Пограђе (Подграђе).

Наведене чињенице несумњиво говоре о великој старости овог града и насеља која сеже у XII век. Археолошким истраживањима могла би се вероватно доказати и још већа старост поменутог насеља. Мишљења научника који за данашњи Дрсник везују градове Дестиник и Дреснеик заслужују дужну пажњу, пошто се тиме долази до сигурнијег упоришта за утврђивање територијалног простирања Србије према југоистоку. Постојање једног града у Србији који је лежао на Клини, затим постојање Расе која се као област у сваком случају може везивати за долину Рашке, упућује на закључак да је источни гранични појас Србије захватио долину Ибра, прелазио З. Мораву и потом се вероватно долином Колубаре приближавао Сави. У западном граничном појасу помињу се: Цетина, Ливно, Имотски и Плива, па се и овај појас приближавао Сави, захватајући и долину Врбаса. Помињање града Салинес (Соли, Тузле) као једног од градова Србије из прве половине X века несумњиво казује да се северни гранични појас Србије приближавао Сави. Раније је већ указано како је Србија била одвојена планинским појасом од области које су лежале дуж Приморја.

Готово два века касније обавештења о Србији постају нешто потпунија. Писац Барског родослова говори о положају Србије на начин на који би то чинио какав учени географ. По њему је легендарни краљ Светопелек (Доброслав) поделио своју државу на две географске целине, од којих се једна назива Maritima (Приморје), а друга: Transmontana (Загорје) или Србија (Surbia). Приморје (Maritima) се простире око оних река које теку са планина у правцу југа и уливају се у море (Јадранско), док се Србија или Transmontana (Загорје) простирала око оних река које теку са планина у правцу севера и уливају се у Дунав. Према томе, развође јадранског и црноморског слива представља гранични појас између Приморја и Србије. Дајући потпунија обавештења о Србији, писац Барског родослова додаје да се Србија дели на две веће области: Босна и Раса (Рашка). Босна се простирала од Дрине у правцу запада до „Борове планине" (Pini Mons), док се Раса (Рашка) простирала од Дрине у правцу истока до Лаба и Липљана. О томе да је река Дрина раздвајала Босну „од остале Србије" у првој половини XII века знају и византијски извори. Говорећи о политичким догађајима у Србији, писац Барског родослова помиње, поред реке Дрине, Лим, Ибар, Топлицу и Саву, што упућује на закључак да се територија Србије спуштала и према Сави и према Топлици. Од већих насеља помиње се на првом месту град Рас, са неколико локалитета о којима не говори Константин

Порфирогенит. Поред Раса забележена су и имена мањих насеља, као што су нпр. Цвилин код Фоче, Брусно — такође код Фоче, Бијељина на Дрини. Неколико редака посвећено је и „Дринској жупанији", која је лежала око горње Дрине.

Географски положај Србије какав приказује писац Барског родослова није се увек поклапао са политичким границама Србије, односно српске државе, нити са територијом на којој се до X века учврстила етничка свест Срба. Одређена објашњења за наведену појаву треба тражити у политичким збивањима која су се дешавала на овом простору. Србима који су се доселили на Балканско полуострво пошло је за руком да до почетка IX века изграде властиту (најстарију) државну организацију. Према подацима из франачких извора они су већ народ „који држи знатан део Далмације" (римске провинције). По свој прилици, током седмог и осмог века Срби нису били изложени већем спољном притиску, што се позитивно одразило на њихово унутрашње консолидовање. Први озбиљнији и већи притисак потекао је из Бугарске, и он ће се појачавати током IX и у првој четвртини X века.

Експанзија Бугарске и њено нагло ширење у правцу северозапада уследило је после слома аварске државе коју је уништио Карло Велики. Тада су од Авара били ослобођени и панонски Бугари, па се Бугарска после тога граничила са државом Карла Великог на Тиси. Пред експанзијом Бугара склонили су се Тимочани (818. год.) на територију Франака, што без сумње сведочи да је долина Тимока доспела у посед Бугара. Због нерашчишћених односа дошло је и до сукоба између Франака и Бугара, па су ови последњи продрли дубоко у Панонију дуж Драве (827. год). У то време освојен је и Београд са околином. До првог сукоба између Срба и Бугара дошло је негде у периоду између 836. и 852. године, али се не зна место на коме је дошло до судара, као ни тачна година. Зна се само толико да се упад Бугара завршио са неуспехом. После овог дошло је до другог рата, који је вођен око 880. године. Сукоб се завршио неповољно за Бугаре, пошто је у том походу био заробљен и Владимир, син тадашњег бугарског кнеза Бориса. Између Бориса и тадашњег српског кнеза Мутимира склопљен је мир, па је из заробљеништва пуштен и Владимир. Синови српског кнеза отпратили су Владимира „до границе до Раса". То је уједно и први помен Раса или Расе.

Поред Босне и Расе као географских целина унутар Србије, треба приметити да су у то доба унутар српске државе улазили Травунија и Конавли. Константин Порфирогенит казује како је српски кнез Властимир дао своју кћерку за жену Крајини, жупану Травуније, и да га је учинио самосталним, а затим додаје: како су жупани Травуније увек били под влашћу кнежева Србије. За Травунију и Конавље Порфирогенит каже да је то једна земља, али истовремено упозорава да су Конавли потчињени Травунији. Из наведених чињеница може се закључити да су и Конавли и Травунија представљали самосталне целине у којима су се организовале скупине досељених Словена. Временом се ове две заједнице уједињују у већу политичку целину којој је

Травунија дала своје име, али се и даље сачувала регионална подвојеност. У следећој етапи окупљања ујединили су се Србија и Травунија, али је сада Србија дала име политичкој заједници. Политичким уједињавањем, међутим, нису избрисани и сви трагови некадашње подвојености. Не може се поуздано одредити када је дошло до зближавања Травуније и Конавала, али се то у сваком случају десило пре средине IX века. До чвршћег везивања Србије и Травуније дошло је по свој прилици за време српског кнеза Властимира и Крајине (жупана Травуније), тј. средином деветог века. Сто година доцније, када је писао Константин Порфирогенит, било је довољно разлога да се истакне: како су жупани Травуније „увек" били под влашћу кнежева Србије. То само казује да је Травунија у политичком погледу била за дуже време чврсто повезана са Србијом.

Почетком X века, а свакако и нешто раније, унутар политичких граница српске државе налазила се и Паганија (Неретљанска област). Не може се пратити како је и када је до тога дошло. Краћи или дужи живот унутар заједничких политичких граница сродних словенских скупина доприносио је и јачању заједничке етничке свести. На основу историјских извора могло се видети да је Србија имала заједничке политичке границе са: Травунијом, Конавлима и Паганијом и пре X века, док се за Захумље о томе не говори. Али, и поред тога, Порфирогенит изричито каже да су Захумљани Срби, на основу чега би се могло претпоставити да је Захумље пре X века имало заједничке границе са Србијом, или пак да се једна скупина Срба населила у Захумљу и ту се осамосталила, задржавши при том свест о својој етничкој припадности. Није искључено да је било и једног и другог. Унутрашњи развитак друштва и политички догађаји крајем IX и у првој половини X века допринели су издвајању и осамостаљивању појединих области.

Србија, коју сачињавају Босна и Раса, а у чијој се заједници свакако налазе: Травунија, Конавли и Паганија, практично кроз целу другу половину IX века успешно је одбијала нападе Бугара. Непријатељства између Србије и Бугарске трајала су и за време кнеза Властимира и за време његовог сина кнеза Мутимира (умро 891-2. год.). Са Мутимировом смрћу отпочиње период династичких борби у Србији и уплитање Бугарске и Византије у ове сукобе. Као победник из ових борби изашао је кнез Петар Гојниковић који је склопио мир са Бугарима. Пријатељски односи са Бугарском олакшали су Петру да чвршће успостави своју власт. Византија је у то доба настојала да придобије Србију за своју политику и одвоји је од бугарског утицаја. На овом месту треба посебно нагласити да је тада у Бугарској владао један од њених најјачих владара, цар Симеон, који је доводио Византију до руба пропасти. Поред Срба, Византија је настојала да усмери и Мађаре против Симеона. Мађари се управо у то доба и досељавају у Панонију (895. год.) и потискују Бугаре са овог простора.

Не треба ни сумњати да је, по угледу на њих, прихватила хришћанство и родовска аристократија. Неретљани су последњи примили хришћанство, па су их остали Словени називали Паганима. Ново верско учење постепено је разарало и разорило стару религију, али је истовремено унело и нову компоненту у етничку свест Срба.

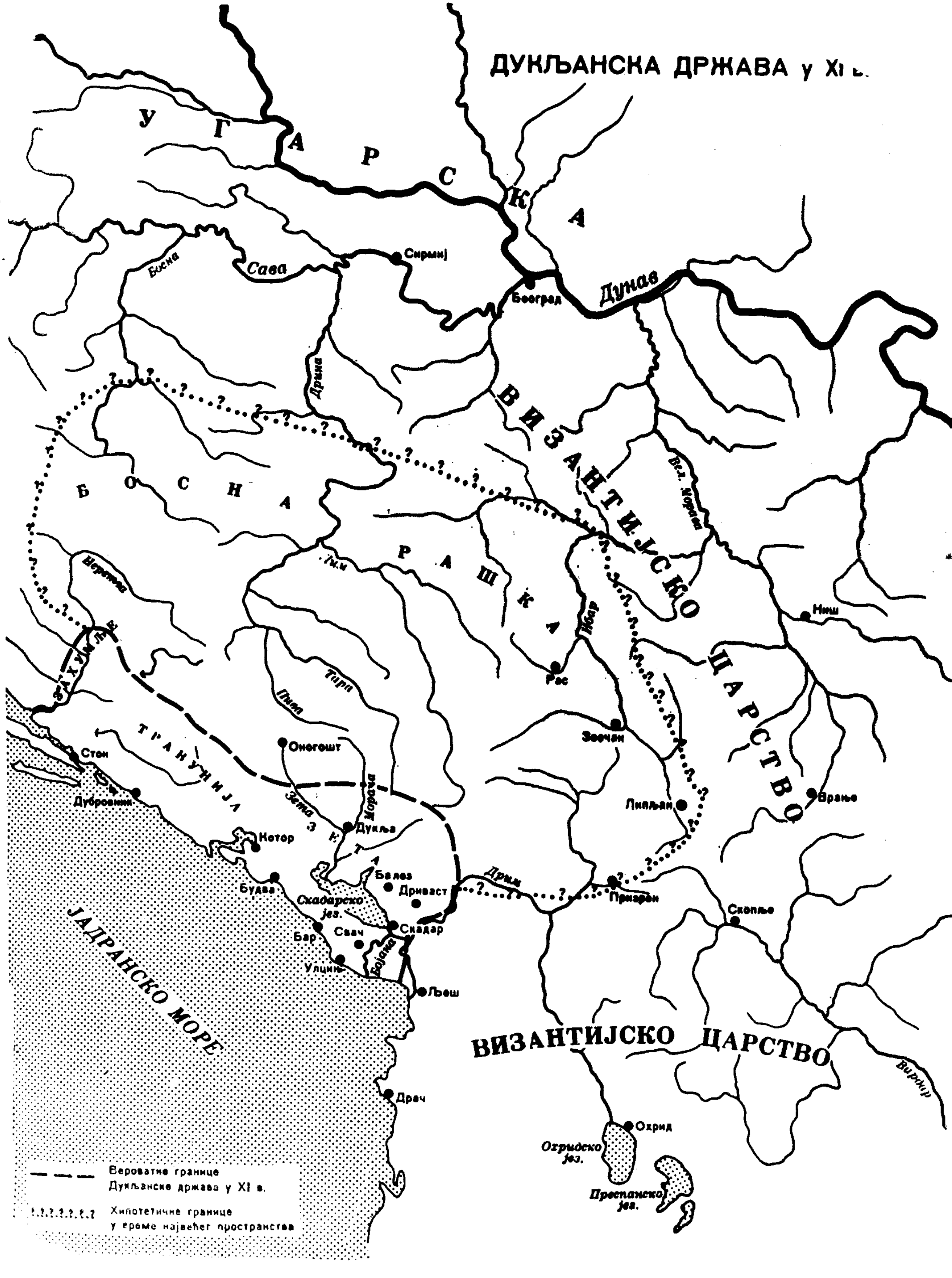
Превласт Византије и обнова српске државе у Дукљи и Рашкој

Развој друштва у којем су се рађали и развијали феудални односи, постепено напуштање старе и прихватање нове религије, а посебно притисак моћних суседа — све је то утицало на лабављење и кидање оних веза на којима је првобитно започето организовање државе и стабилизовање етничке свести Срба. О збивањима у Србији после Часлављеве смрти мало се шта зна. Видљиве су само последице постојећих историјских процеса. Од некадашњих географских целина створене су у Србији две политичке области: Босна и Раса. Ова последња ће у даљем историјском развитку претендовати и успети да за себе веже појам *српске земље*. Разбијање Србије на Босну и Расу олакшало је и кидање не тако чврстих веза са Паганијом, Захумљем, а вероватно и са Травунијом и Дукљом. Захумље се осамосталило већ у другој деценији X века, а тим су путем пошле и друге области, па уместо Србије и српске државе постоје: Раса, Босна, Паганија, Захумље, Травунија и Дукља.

Спољнополитички догађаји у другој половини X и у првој половини XI века погодовали су овој подвојености. Византија је успела да сломије Бугарско царство убрзо после смрти Симеоновог наследника, цара Петра, па су у исто време под њену власт дошли: Раса, Босна и све друге области. Међутим, византијска власт није била дугог века, пошто је Самуило, цар македонских Словена, успео да загосподари највећим делом некадашње државе цара Симеона и да потчини и Расу и Босну. Коначни пад Самуилове државе 1018. године довео је Србију (Босну и Расу) опет под византијску власт. У свему томе Србија није представљала значајнији чинилац који би у већој мери утицао на историјска збивања. Ово се може и разумети, јер је управо у том периоду и дошло до разбијања Србије на две политичке целине (Босну и Расу). За време устанка македонских Словена и стварања Самуиловог царства значајније место заузима Дукља, у којој је владао кнез Владимир. Подршка Дукље била је потребна и Византији и цару Самуилу. Под притиском устаника, кнез Јован Владимир постао је вазал цара Самуила и остао му лојалан до смрти. Велика офанзива коју је започео византијски цар Василије II довела је до пада Самуиловог царства, а самим тим и до потчињености Византији практично свих Јужних Словена.

→

Дукљанска држава
Историја српског народа I, 193 (С. Ћирковић)

ДУКЉАНСКА ДРЖАВА у XI в.
УГАРСКА
ВИЗАНТИЈСКО ЦАРСТВО
БОСНА
РАШКА
ЗЕТА
ТРАВУНИЈА
ЗАХУМЉЕ
ЈАДРАНСКО МОРЕ
Сава
Дунав
Босна
Дрина
Сирмиј
Београд
Вел. Морава
Неретва
Лим
Ибар
Тара
Пива
Рас
Звечан
Ниш
Липљан
Врање
Призрен
Скопље
Дрим
Ston
Стон
Дубровник
Котор
Будва
Бар
Улцињ
Свач
Скадар
Балез
Дриваст
Дукља
Онегошт
Морача
Зета
Скадарско јез.
Бојана
Љеш
Драч
Охрид
Охридско јез.
Преспанско јез.
Вардар
Вероватне границе
Дукљанске државе у XI в.
Хипотетичне границе
у време највећег пространства

По досељавању Словена на Балканско полуострво византијска власт се постепено и систематски успостављала организовањем војно-административних јединица, тзв. „тема". *Теме* су успостављене најпре на истоку и југу Полуострва, тако да је већ у другој половини IX века била организована тема Далмација, која се делила на Горњу и Доњу Далмацију, са центрима у Задру и Дубровнику. Овој су јединици припадали приморски градови са околином. Када је Василије II срушио Самуилову државу, основана је тема Бугарска са центром у Скопљу, а од земаља које леже између Дунава и планине Балкана формирана је тема Парадунавон, док су територије које леже око Саве и Дунава ушле у састав теме Сирмијум. На обалама Јадранског мора, поред теме Далмације, организована је и тема Дирахион већ у првој половини IX века. Византијске теме: Сирмијум, Бугарска, Дирахион и Далмација опкољавале су у великом луку све области у којима се већ учврстила етничка свест Срба. Тематска организација требало је да се учврсти и у оним крајевима у којима никада раније није ни постојала.

Постоје мишљења по којима је била успостављена и тема Србија. Остављајући ово питање потпуно отвореним, остаје чињеница да је Византија после 1018. године ставила под свој утицај све Словене на Балканском полуострву. Њена се власт слабије осећала изван подручја појединих тема, али је утицај Византије стално био присутан. Обласни господари Расе, Босне, Захумља Травуније и Дукље управљали су својим областима, али — као вазали Византије.

После смрти Василија II (1025. год.) једва да је прошло десет година, а Срби су већ дигли устанак. Међутим, Византија је била још довољно снажна да брзо угуши побуну, па су Срби морали да дају и таоце. Међу овим таоцима налазио се и Стефан Војислав, који се у византијским изворима помиње као „архонт Срба", „Травуњанин Србин" и „Војислав Дукљанин". Кнез Војислав је убрзо побегао из Цариграда, вратио се у земљу и повео акцију за осамостаљење. Изгледа да је до његове активности дошло најпре у Травунији (Требињу), одакле је и био родом. Поред Травуније, покрету за осамостаљивање придружили су се Захумље и Дукља, док се за Босну и Расу то не може рећи. На Војислављево осамостаљивање позитивно се одразио и устанак Петра Одељана: овај устанак је захватио простор од Београда на северу до средње Грчке на југу, ангажујући велике византијске снаге, које су га и угушиле.

Војислављев наследник Михаило (око 1050—1082) измирио се са Византијом, признао њену врховну власт и добио високо достојанство протоспатара. Сматран је као „савезник" и „пријатељ" Царства. Централна област Михаилове државе постаје Дукља, због чега се ова држава у науци обично назива Дукљанском Државом или само Дукљом. Михаило је од свог претходника наследио Травунију и Захумље, а под његову врховну власт дошла је и Раса (Рашка). Почетком седамдесетих година XI века углед

Дукље код балканских Словена био је веома велики, па када је 1072. избио устанак на великом простору некадашње Самуилове државе — устаници су од ње затражили помоћ. Добивши тражену помоћ, устаници су сами прогласили Михаиловог сина Бодина за цара, дајући му при том и име Петра, последњег бугарског цара. Византија је уз велике напоре угушила овај устанак, а Бодин је допао заробљеништва одакле ће касније бити избављен.

Али и поред овог неуспеха у борби са Византијом, територија и углед Дукљанске Државе остали су неокрњени, а Михаилу је призната и краљевска титула. Бодин, као Михаилов наследник, успео је да наметне своју врховну власт и у Босни и у Раси, тј. у Србији. Његовим залагањем барски бискуп добио је митрополитску власт (1089. год.), па су новој митрополији биле потчињене бискупије у Котору (само 9 месеци), Улцињу, Дривасту и Пилоту, а затим и Требињска, Српска и Босанска бискупија. Разумљиво је што се поменута митрополија налазила под јурисдикцијом папе. Из овог се не би смело закључити да је католичанство ухватило дубљег корена у унутрашњости Балканског полуострва, мада је већ дошло до коначног расцепа између источне и западне цркве (1054. год.). Исто тако не би требало сумњати да је у Приморју, а нарочито у градовима, преовладао утицај Рима. Пред крај Бодиновог живота (умро око 1101. год.) долази до слабљења Дукљанске Државе и наглог јачања Расе. Рашки велики жупан Вукан постаје толико моћан да византијски цареви воде више рачуна о његовим акцијама него о подухватима Бодина.

О етничкој припадности најстаријег словенског становништва Дукље постоје различита мишљења, која се углавном своде на доказивање да су у питању или Срби или Хрвати. Повод за различита гледишта не даје само Барски родослов, већ и византијски извори. Константин Порфирогенит није изреком поменуо да су Дукљани Срби, мада о њима расправља после Травуњана а пре Пагана, за које каже да воде порекло од Срба. Скиличин Настављач, описујући устанак Словена на Балканском полуострву под вођством Ђорђа Војтеха и Константина Бодина (1072), помиње „народ Срба које и Хрватима називају", а затим у истом смислу назива Дукљане час Хрватима, час Србима. Ова чињеница само показује да је поменути византијски историчар изједначавао Србе и Хрвате.

Прецизнији и одређенији је Јован Скилица, који Србе назива и Трибалима, а њихову државу Србијом или Трибалијом. По њему је још кнез Владимир владао Трибалијом и „оближњим областима Србије", док је кнез Војислав најпре нападао и пљачкао оне „Трибале и Србе" који су признавали византијску власт, да би касније са Србима потукао византијску војску која је упала у земљу Трибала. Његов син, будући краљ Михаило, постао је владар Трибала и Срба. Код Јована Скилице имена Трибали и Срби су синоними, као што су то Србија и Трибалија. Пошто је дукљански кнез Владимир био владар Трибалије и оближњих крајева Србије у последњој четвртини X века па све до средине

друге деценије XI века, излази да су се и његови поданици у то доба називали Трибалима и Србима, па се слободно може закључити да се већ у то доба и у Дукљи стабилизовала етничка свест Срба. Отуда је сасвим природно што су и Војислав и Михаило били владари Срба у XI веку.

Дукља је пред крај X столећа постала политички центар српске државе. Она је преузела водећу улогу по свој прилици убрзо после Часлављеве смрти. После привременог губитка своје независности, Дукља је задржала водеће место, почевши од кнеза Војислава па до пред крај XI века. Унутар политичких граница ове државе по правилу се налазе: Дукља или Зета, Травунија и Захумље, а повремено: Раса и Босна. У томе и јесте једна од најважнијих особености српске државе са политичким центром у Дукљи. Када се политички центар српске државе налазио на северу, у Србији, унутар политичких граница чвршће су били повезани: Србија (Босна и Раса), Травунија, па и Паганија, док се за Захумље и Дукљу то не може рећи. Пошто је Травунија и у једном и у другом случају редовно сачињавала саставни део српске државе, она је уједно представљала и природну спону између континенталних и приморских области. Неће бити никаква случајност што је кнез Војислав по свој прилици баш на овом простору дигао устанак против Византије и што је са овог простора нападао Србе који су признавали византијску власт. У том периоду Травунији је припадала улога политичког центра око којег су се окупљале остале српске области. Из различитих узрока Травунија није могла задржати водеће место, већ је тај положај припао Дукљи. Изједначавање српске државе, чији је политички центар био у Дукљи, са тзв. „Црвеном Хрватском”, коју помиње само писац „Барског родослова”, нема никаквог научног основа.

Свака од области која је била обухваћена заједничким политичким границама српске државе, како у IX и у првој половини X века, тако и у XI веку — уживала је самосталност која се граничила са независношћу. Слабљење једног политичког центра, до којег је долазило из различитих узрока, доводило је и до раскидања већ успостављених политичких веза са другим областима, али је истовремено стварана и могућност да водеће место преузме нека друга област. Процес окупљања, раздвајања и прегруписавања области праћен је великим унутрашњим потресима и уплитањем страних држава у ове догађаје. Премештање политичког центра из Дукље у Расу (Рашку) било је јасно наговештено још за живота Бодина.

У периоду између 1085—1091. године рашки велики жупан Вукан и краљ Бодин воде синхронизоване акције противу Византије. Њиховим нападима супротставио се византијски намесник Драчке теме и успео да привремено сузбије Вукана, док је Бодин био поражен и заробљен. Ови неуспеси нису спречили Вукана да поново обнови своје нападе на Византију, што је примoрало византијског цара Алексија I Комнина да се лично ангажује око утврђивања граница према Србији. Захваљујући овој чиње-

ници може се поуздано утврдити шта је на једном делу границе према Византији припадало Раси, односно Србији. Град Липљан био је тада византијско погранично утврђење, док су Срби северно од Липљана држали град Звечан. Спорно подручје око којег се отимају Срби и Византинци представља Косово поље. Изградња пограничног одбрамбеног појаса није зауставила Србе у њиховом продирању на југ. Временом велики жупан Вукан успева да освоји Липљан, да опустоши и опљачка околину Скопља, затим да освоји Полог и продре на југоисток све до Врања. Ове чињенице недвосмислено показују да је Византији припадало Скопље, Полог, Липљан и Врање, а свакако и цела долина Ј. Мораве. Међутим, као што је постојало широко спорно подручје између Звечана и Липљана на југу, можемо бити сигурни да је слично подручје постојало између Ибра и долине Ј. Мораве према истоку.

Спољнополитички успеси великог жупана Расе, Вукана — на једној страни, и заробљавање Бодина — на другој страни, утицали су на слабљење политичког центра у Дукљи и на његово премештање у Расу. Са Бодиновом смрћу (око 1101. год.) и формално престаје доминација Дукље, док се Травунија, Захумље, Раса и Босна потпуно осамостаљују. Утицај великог жупана Вукана порастао је до те мере да је по свом нахођењу постављао владаре и у Дукљи. Од тог времена за Расу све више се везује појам Србије и српске државе, која ће се изградити на новим друштвено-економским чиниоцима и у новим политичким границама. У борби са Византијом Вукан је имао приметне успехе, али је доживео и низ неуспеха. Његове акције почетком XII века нису дале очекиване резултате, па је по ко зна који пут био присиљен да тражи мир и да се ограничи на територију коју је и раније држао, напустивши Липљан и све области јужније од њега.

После Вуканове смрти притисак Византије је постао још снажнији, тако да је она загосподарила и градом Расом. Међутим, византијска власт није била дуготрајна и Срби су поново освојили Рас. У борби против надмоћног непријатеља, од краја треће деценије XII века, Србија се све више ослања на Мађарску која је у то доба предузела низ напада на Византију. Практично ће цео XII век проћи у борбама између ових држава. Крајем треће деценије XII века Мађари су били потучени и присиљени на склапање мира, док је Србија била опустошена тако да је знатан број заробљеника одведен у Византију. За неких 20 година нема података о нападима Срба, али изгледа да су и поред пораза унутар српских граница остали Рас и цела долина Ибра.

До новог покрета и устанка Срба долази 1149. године уз подршку Мађара. Тадашњи византијски цар, Манојло I Комнин (1143—1180), предухитрио је савезнике, па је напао на Србију, освојио град Рас, затим град Галич на Ибру (код данашњег села Сочанице) и порушио више утврђења у области која се звала „Никава” (још увек непознат крај). Идуће године долази до одлучујуће борбе између Срба и Византије. Мађари су овог пута благовремено упутили своју војску, што је утицало и на коначан исход борбе. Византијска војска дошла је у Ниш, одакле су пу-

теви водили и за Србију и за Мађарску. Један део војске прешао је у Лугомир, који се тада први пут помиње као посебан крај. Покушавајући да спречи долазак војне помоћи коју су упутили Мађари, византијске јединице кретале су се најпре у правцу Саве, а затим су кренуле према Дрини. Река Дрина је у то доба одвајала Босну од остале Србије, а Босна је имала своје владаре, што показује да се већ конституисала као политичка целина. За простор који је оивичен реком Дрином на западу, В. Моравом на истоку, З. Моравом на југу и Савом на северу — савремени извори не кажу коме је припадао. Кретање византијске војске по наведеном простору не служи као доказ да је ова територија била византијска. Пре би се могло закључити супротно, јер се поменута војска кретала као кроз непријатељску земљу. Наведене чињенице упућују на закључак да је знатан део описаног простора припадао Србији, а посебно то казује чињеница да Дрина одваја Босну од остале Србије. Византија је по свој прилици имала контролу над целом долином В. Мораве, али не и у крајевима који леже западно од Мораве. Рат који је започет 1150. године завршио се победом византијске војске и Србија се нашла у вазалном положају према Царству, али није изгубила и своју самосталност. После ових догађаја притисак Царства постао је све снажнији, тако да су византијски цареви одлучивали и ко ће бити велики жупан у Србији. Манојло I Комнин успео је до 1167. године да потчини не само Србију, већ и Босну и Хрватску. Лишени подршке Мађара, српски жупани су и у то доба дизали устанке које је Византија успевала да угуши, али не и да спречи њихово избијање. Управо у овом периоду велики српски жупан постао је Стефан Немања, који се није лојалније понашао према Царству од својих претходника (Уроша II, Десе, Белоша), па га је Манојло I оружјем морао да присиљава на покорност (1168. и 1 172).

Територија српске државе у доба Стефана Немање и Стефана Првовенчаног

Пре него што је постао велики жупан, Немања је као члан владарске породице управљао својом удеоном облашћу која је обухватала: Ибар, Топлицу, Расину и Реке, а од цара Манојла добио је у лични и наследни посед Дубочицу. Помињање ових жупа, које леже знатно источније од града Раса, несумњиво показује да је Србија и пре Стефана Немање обухватала не само долину Ибра, већ и долине Топлице и Расине, па и тзв. „Река". За Дубочицу се то не може тврдити пошто је она припадала Византији. Обим Немањине удеоне области, као и напади византијске војске на територију која лежи западно од В. Мораве, упућује на претпоставку да се територија Србије простирала према долинама В. и Ј. Мораве. Колико је ова претпоставка тачна, може се проверити на основу оних података који описују догађаје који су уследили после смрти Манојла I (1180).

Прилике у византијском царству убрзо после Манојлове смрти омогућиле су Мађарима да преотму од Царства: Срем, Хрватску и Далмацију. У акцијама које су предузели Мађари (1183) узели су учешће и Срби, па су као савезници опустошили Београд, Браничево, Ниш и Софију. Овим чином Немања је отказао сваку послушност Византији, настојећи да своју државу што више прошири и обезбеди од нових византијских напада. Немањину делатност исцрпно су приказали његови синови, Стефан Првовенчани и Сава Немањић, у биографијама које су написали после очеве смрти. Од посебног су значаја драгоцена и конкретна обавештења која је оставио сâм Немања, а која су записана у оснивачкој повељи манастира Хиландара.

У тој повељи Немања саопштава низ значајних чињеница, па поред осталог каже како је „обновио своју дедовину" и како је подигао „погибшују" своју дедовину. Обнављање и уздизање „дедовине" састојало се у томе што је Немања прикључио својој држави: „од морске земље" Зету с градовима, од „Арбанаса" Пилот, а од „грчке земље": Лаб са Липљаном, Дубочицу, Реке, Загрлату, Левач, Белицу и Лепеницу. Уз све ове области стављања се специфичан израз „приобретох", а не нека друга реч којом би се нагласио освајачки карактер Немањиних подухвата. Сви изрази као што су: обновити, утврдити и уздићи „своју дедовину", а посебно израз „приобретох", који се односи на одређене крајеве, указују да је Немања имао у виду најшири обим своје „дедовине". Под „дедовином" се није подразумевала српска држава какву је Немања наследио, већ свакако Србија која је по свом обиму била већа у доба његових предака.

У биографији свог оца Сава Немањић употребљава готово идентичне изразе, али у Немањина освајања убраја и многе крајеве који се не помињу у оснивачкој повељи манастира Хиландара. По Савином излагању Немања је обновио „очеву дедовину" и уздигао „погибшују" своју дедовину на тај начин што: „приобрете" од „поморскије земље" Зету с градовима а од „Рабна" Пилота оба, а од „грчскије земље": Патково, Хвостно, Подримље, Кострц, Дршковину, Ситницу, Лаб, Липљан, Дубочицу, Реке, Ушку, Поморавље, Загрлату, Левач и Белицу.

Описујући освајања свог оца, Стефан Првовенчани најпре саопштава како је Немања учествовао у војном походу заједно са мађарским краљем све до Софије. После освајања Софије они се раздвајају, па Немања сам заузима и разара следеће градове: Перник, Стоб, Велбужд, Житомитск, Скопље, Лешак у Д. Пологу, Градац, Призрен, Ниш, Свр̂љиг, Равни и Козаљ. Разоривши наведене градове, Немања их не укључује све у своју државу, али зато прикључује државној територији следеће области: „област нишевску до конца", Липљан, Мораву, Врање, Призренску област, „оба Полога до конца", затим Дукљу (Диоклитију) и Далмацију. Описујући заузимање Диоклитије и Далмације, Стефан Првовенчани наглашава да је то „отачаство" и дедовина Немањина у којој је Немања и рођен. Временом се Дукља, а и Далмација, због насиља Грка који су овде подигли више градова, прозвала

„грчком облашћу". Све такве градове Немања је освојио и разорио, „истребивши" Грке у њима, док је своје људе поштедео и сачувао. Том приликом били су освојени и разорени следећи градови: Дањ, Сард, Дриваст, Скадар (Росаф), Свач, Улцињ, Бар, док је Котор био поштеђен разарања.

Упоређивањем података о Немањиним освајањима које саопштавају Стефан Првовенчани, Сава Немањић и сâм Немања — приметне су знатне разлике. Код Стефана Првовенчаног набрајање почиње од Ниша и иде према мору, док код Саве и Немање набрајање почиње од мора, тј. од Зете, па иде на север све до Белице и Лепенице. Поред разлике у правцу набрајања постоје и видљиве разлике у помињању освојених области. Из наведених података је неоспорно да је освојена Зета или Дукља с градовима. За Котор, Бар, Улцињ и Скадар не треба посебно ни истицати где се налазе, док се Свач налазио између Улциња и Скадарског језера, а у близини десне обале Бојане. Градови Сард и Дањ леже источно, односно југоисточно од Скадра на левој обали доњег Дрима, док се град Дриваст налазио североисточно од Скадра и нешто западније од Дрима. Поред Зете, Немања је освојио и Пилот, а по Сави Немањићу „оба Пилота", тј. Г. и Д. Пилот. Немања још истиче да је ову област освојио од Арбанаса, док је по Сави ова област освојена од „Рабна", што се своди на исто.

Горњи Пилот обухватао је подручје које лежи на Дриму, и то од састава Б. и Ц. Дрима па на запад све док Дрим не промени ток у правцу југа. Доњи Пилот обухватао је равницу на североисточним обалама Скадарског језера укључујући и стару жупу Купелник. После Пилота Немања саопштава да је освојио Лаб са Липљаном, док Сава Немањић пре Лаба и Липљана помиње још и следеће жупе: Патково, Хвосно, Подримље, Кострц, Дршковину и Ситницу. Све наведене жупе могу се прилично тачно убицирати. Жупа Патково захватала је простор између реке Ереника, Б. Дрима и Паштрика, као и обронака ове планине. Нешто северније од Ереника, а између обронака Проклетија и Б. Дрима, налазило се средњовековно Хвосно. У овој области помињу се касније од значајнијих насеобина Пећ и Дечани. „Подримље", које помиње Сава Немањић, одговара данашњем Подримљу које обухвата равницу на левој обали Б. Дрима, а простире се према истоку и југоистоку до В. и М. Круше, Ораховца и планина Милановац и Козник. Источније од Подримља налазио се Кострц, који је захватао простор између планине Милановац и Црнољеве, спуштајући се према југу до Суве Реке.

Овде треба напоменути да је у Савичом навођењу освојених жупа изостављена Призренска котлина са градом Призреном, што свакако није случајно учињено. После Кострца помиње се Дршковина. Ова је област захватала подручје око горњег и средњег тока реке Клине и Дренице, па је према томе лежала северно и источно од Кострца. Жупе Ситница, Липљан и Лаб сачињавају данашње Косово поље, па не треба посебно ни доказивати шта обухватају.

Стефан Немања [illegible]

[illegible]

J. Мораве

Требо [illegible]

[illegible]

заштије

Опис Стефан [illegible]

[illegible]

чаним — јесу Зета и Липљан. Из наведених разлика могло би се закључити да је Стефан Првовенчани приписао Немањиним освајањима и све оне периферне области које је Србија имала у његово доба. Познато је да је Немања заиста освојио и држао Ниш и Нишку област, а вероватно је бар привремено држао Скопље, Полог, Призрен и друге крајеве. После битке на Морави 1190. године Немања је претрпео пораз од Византинаца и био присиљен да врати део освојених области. Када је Стефан Првовенчани писао биографију свог оца, неке од изгубљених области поново су биле прикључене Србији, а Стефан је заслугу за то приписао свом оцу.

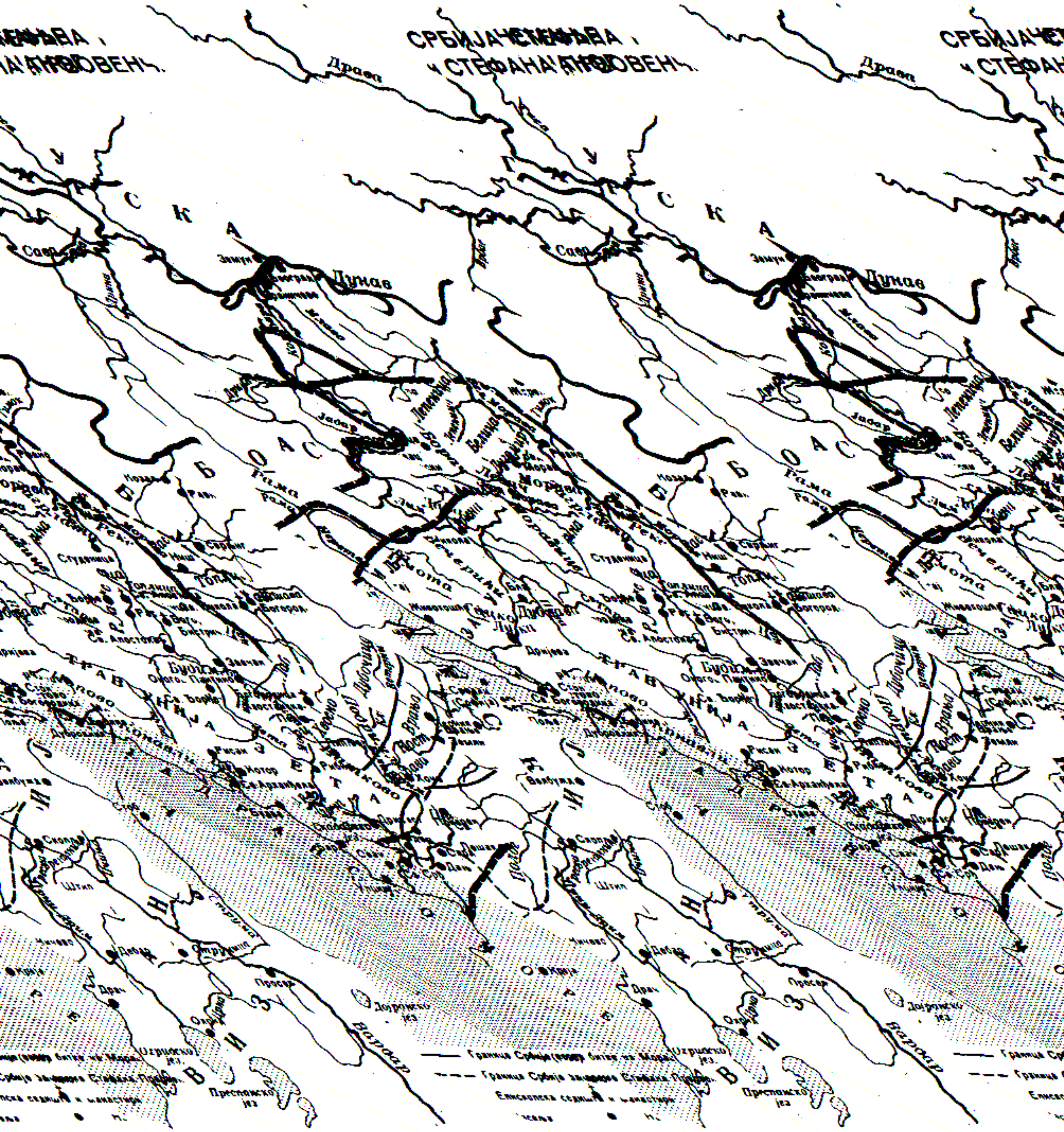
Нема сумње да је после битке на Морави дошло до одређених територијалних промена, каквих је било и у доба Стефана Првовенчаног, као и после његове смрти. Писање Саве Немањића, као и садржај Хиландарске повеље коју је издао Стефан Немања, разликују се и у другим особеностима од писања Стефана Првовенчаног. Сава Немањић, као и његов отац, најпре саопштава да је Немања „обновио", „учврстио" и „уздигао" своју пропалу „дедовину", а затим наглашава да је он прибавио, стекао или опет нашао све оне области које су већ поменуте. Целокупна активност Немање, и по житију Немањином које је написао Сава и по Хиландарској повељи, своди се на обнављање „дедовине", а не и на обичан освајачки подухват. У житију Немањином које је написао Стефан Првовенчани није више акценат на обнављање „дедовине", већ се наглашава да је Немања „приложио свом отачаству": Нишку област, Липљан, Мораву, Врање, Призренску област и оба Полога. Дукљу и Далмацију Стефан Првовенчани помиње не само као „отачаство" и област у којој је рођен Немања, већ и као Немањину „дедовину". Ништа слично Првовенчани није рекао за претходне области. Из овог се може извући поуздан закључак: да су српске земље које помиње Стефан Немања као своју „дедовину" обухватале све оне крајеве које посебно помињу и Немања у Хиландарској повељи и Сава Немањић у житију Стефана Немање. За разлику од тих крајева, све области које помиње Стефан Првовенчани, са изузетком Дукље и Далмације, нису представљале Немањину „дедовину", већ су биле прикључене његовом „отачаству", тј. српској држави.

Овом би се закључку у извесној мери супротстављала чињеница што Немања у своју „дедовину" убраја и Липљан, док Стефан Првовенчани ову област и град убраја у крајеве који су прикључени српској држави. Објашњење за ову појаву треба тражити у томе што су се за Липљан отимали и Срби и Византија, али и у томе што Немања, пишући о обнављању своје „дедовине", саопштава: да је својој дедовини поново вратио изгубљени „Лаб с Липљаном". У наведеној формулацији акценат је став-

→

Србија Стефана Немање и Стефана Првовенчаног

Историја српског народа I, 303 (М. Благојевић)

Дунав
Вардар

љен на Лаб, док Липљан само придружује првој области. Према томе, ни Немања није сматрао да је Липљан улазио у састав његове „дедовине", већ га је прикључио својој држави. Стефан Првовенчани је то још одређеније рекао, па Липљан не би требало ни убрајати у Немањину „дедовину".

Писање Стефана Првовенчаног занимљиво је не само по томе што он практично изоставља све области које помињу Сава и Немања (са изузетком Зете и Липљана), већ и по томе што уопште не помиње крајеве који леже између З. и В. Мораве. Ово се може објаснити тиме што је Првовенчани изоставио и све друге области које су поменули Сава и Немања, али се исто тако може доказати да су поменути крајеви улазили у састав његове државе. Поуздано се зна да је Стефан Првовенчани држао Ћуприју (Равно), у којој се састао са мађарским краљем, па треба очекивати да је држао и области које леже западно од Ћуприје. Колико је наведена претпоставка тачна — може се проверити из података које пружа Жичка повеља. Оснивајући манастир Жичу, у којој је било седиште Српске Архиепископије, Стефан Првовенчани прилаже „под област" овог манастира следеће жупе: Крушилницу, Мораву, Борач, обе Лепенице, Белицу, Левач, Лугомир, Расину и још 4 жупе у унутрашњости српске државе. Жупа Морава обухватила је у овом случају долину З. Мораве око Чачка па до Краљева, а можда и западније и источније од поменутих градова. За Жупу Крушилницу може се са знатном вероватноћом узети да је лежала северније или западније од жупе Мораве. Жупа Борач је старији назив за Гружу, док су жупе Лепеница (обе), Белица, Лугомир, а такође и Расина, лежале у долинама истоимених река. За жупу Левач може се приметити да је обухватала приближно исто подручје које обухвата и данашњи Левач. Помињање наведених жупа у Жичкој повељи, коју је издао Стефан Првовенчани, јасно показује да су исте жупе улазиле у састав његове државе. Изостављање: Левча, Лугомира, Белице и Лепенице у биографији Стефана Немање, коју је написао Првовенчани, још једном показује да су све те области сматране Немањином „дедовином" која је обновљена у свом пуном обиму.

Изложене чињенице омогућавају да се са приближном тачношћу одреди источна и јужна граница Немањине „дедовине". После битке на Морави источна граница према Византији усталила се за извесно време на В. и Ј. Морави. Граница је полазила нешто северније од ушћа Лепенице у В. Мораву и спуштала се уз ову реку до састава З. и Ј. Мораве, да би се после тога спуштала уз Ј. Мораву свакако до Грделице. Не може се поуздано утврдити коме је припадала Грделичка клисура, али је граница негде у тој висини мењала дотадашњи правац и скретала према југозападу, остављајући на византијској страни Врање и целу долину Биначке Мораве, да би избила нешто јужније од Липљана. Од Липљана граница иде више према западу, прелази преко Црнољеве и долази до планине Милановац. Граничне српске области биле су Дреница и стари Кострц. Негде код планине Милановац граница мења правац према југу, прелази Б. Дрим и избија на Пашт-

рик. На византијској страни остали су Призрен и Призренска котлина, а највероватније и доњи ток Б. Дрима, све до његовог састава са Ц. Дримом. После састава ових двеју река граница је ишла највероватније планинским гребенима који се простиру уз леву обалу Дрима све до ушћа поменуте реке. Унутар српске државе налазили су се Г. и Д. Пилот, тј. цела долина Дрима све до обала Јадранског мора.

За време Стефана Првовенчаног источна и јужна граница Србије претрпеле су значајни,ι измене. Поновно освајање Ниша и других крајева допринело је да се граница помери нешто источније. Унутар државних граница налазила се и лева и десна обала В. Мораве, тј. долина ове реке, и то почев на северу у висини ушћа Лепенице, па на југ све до састава З. и Ј. Мораве. Са падом Ниша ушла је у састав Србије не само цела долина Ј. Мораве, већ и доњи ток Нишаве. Са сигурношћу се може тврдити да је Србији припадала и Грделичка клисура, затим подручје Врања, као и цела долина Биначке Мораве. На византијској страни остало је Жеглигово, односно данашње шире подручје Куманова, а такође и Скопље. На југу су у састав тадашње српске државе улазила оба Полога (Г. и Д.), а највероватније и Качаник, јер се само тиме може објаснити како је дошло до укључивања Полога у државу Стефана Првовенчаног. Одмах треба напоменути да запоседање Полога није имало трајнији карактер, као што то није био случај ни за време Стефана Немање. Поред Полога, у састав Србије бивају укључени, и то трајно: Призрен и Призренска котлина, као и доњи ток Б. Дрима. Граница се није померала даље из долине Дрима, тј. од Г. и Д. Пилота.

Од ушћа Дрима у море државна граница је била идентична са природном границом, простирући се уз источну обалу Јадранског мора све до у висину данашње Макарске. На овом делу морске обале једино Дубровник са својом територијом није улазио у састав Србије. Тадашња Дубровачка област била је ограничена на малом простору, јер је Цавтат припадао Србији као и цело Сланско приморје. Србији је припадао Пељешац, а такође и острво Мљет. Острво Корчула се управо за време Стефана Немање осамосталило и изашло испод политичког утицаја најближе државе на копну.

Колико год се источна, југоисточна и југозападна граница Србије могу са приличном тачношћу обележити, толико је тешко обележити северну и северозападну границу српске државе. На северу се тадашња Србија граничила са Мађарском, која је после смрти цара Манојла I поново запосела Срем и Београд. Под појмом Срема подразумевало се знатно шире подручје од данашњег, јер је Срем захватао и територију јужно од Саве („Онострани Срем"). У административној подели Угарске овај је простор боље познат као бановина Мачва, која је у свом највећем обиму обухватала касније, поред данашње Мачве, Битву, Поцерину, целу Посавину од ушћа Дрине па до ушћа Саве, а затим Колубару у ужем смислу (крај између Ваљева и Словца) и Непричаву која лежи североисточно од Словца.

Западно од Ваљева Мађари су држали долину реке Обнице, док су јужно од Словца држали долину Топлице (десна притока Колубаре). Извесно време Мађарима је припадао доњи и средњи ток Љига. Ово је највише што су Мађари држали, и то привремено, на прелазу из XIV у XV век. Имајући у виду шта су запосели Мађари, остаје као сигурно да се унутар граница Србије налазе следеће планине: Рудник, Сувобор, Маљен, Повљен, Јабланик, Медведник, Соколске планине, Рожањ, Јагодња, Борања и Гучево. С обзиром на претходно лакше се може одредити гранични појас између Србије и Мађарске, који је полазио нешто северније од ушћа Лепенице у В. Мораву и водио у правцу запада све до Дрине. Мађарима је можда извесно време припадао и Јадар, долина доњег тока Љига, шире подручје Ваљева, али за само Ваљево никада се не каже да су га Мађари држали. Такође се поуздано зна да су Рудник и долина Лепенице увек улазили у састав Србије.

На западу и југозападу Србија је граничила са Босном. Дрина је својим током раздвајала Србију од Босне, и то од Вишеграда па свакако до планине Гучева. После Вишеграда граница је напуштала Дрину и скретала према југозападу, прелазећи највероватније преко планинских масива: Јахорине, Трескавице, Бјелашнице и Битовње, тако да је цела долина Неретве улазила у састав Србије. Пошто је граница дуж јадранске обале допирала негде код Макарске, може се са знатном вероватноћом узети да се унутар српских граница повремено налазило и Имотско поље. Северозападне границе Србије не могу се прецизније образложити пошто о њима нема исцрпнијих обавештења која би то омогућила. Овде треба још напоменути да су се на поменутом граничном појасу додиривали Србија, Босна и Хрватска, која је у то доба улазила у састав мађарске државе, па су погранични крајеви прелазили на једну или другу страну, што још више отежава прецизније обележавање граничног појаса.

У досадашњем описивању северозападне границе Србије ни једном речју није поменуто Захумље, Травунија и Паганија које су од старине сматране за српске области. Говорећи о обнављању своје „дедовине”, Немања и не помиње ове области из простог разлога што оне нису биле под влашћу других држава. Поставши велики жупан, Немања је свакако укључио у своју државу и Травунију и Захумље, а и велики део некадашње области Неретљана. Поуздано се зна да је Захумљем управљао Немањин брат, велики кнез Мирослав, као и крајевима који су лежали на десној обали Неретве. Од старих српских области изван Немањине државе остала је цела Босна, чије је осамостаљивање вероватно отпочело после Часлављеве погибије, да би половином XII века Босна била потпуно самостална држава која има и своје владаре и своју традицију („обичаје”). Политичко одвајање Босне од остале Србије утицаће и на етничку свест становништва које је живело у овој држави. Поуздано се зна да владари Босне своје

поданике називају Србима још и половином XIII века, (па и касније), али их већ у првој половини XIV века све чешће називају Босанцима.

Црквена организација

На етничку свест Срба, поред класног и политичког раздвајања, у великој мери утиче и религија. Покрштавање Срба вршило се постепено, и то најпре под утицајем Рима и папи подложних епископа. Хришћанство је продирало у унутрашњост Балканског полуострва свакако посредством приморских градова. Утицај са Запада осећао се не само у Приморју и Зети, већ и у Полимљу. Утицај католичке цркве постепено ће потискивати активност Цариградске патријаршије, чија делатност од IX века бива све снажнија. Омогућавање Словенима да се богослужење врши на њиховом језику било је један од значајних чинилаца који је посебно омогућавао ширење хришћанства под утицајем Цариградске патријаршије. Треба напоменути да српски владари њихови синови имају храшћанска имена тек у другој половини IX века. Свакако да хришћанство у то доба још није ухватило дубље корене. За ширење хришћанства код Срба и успостављање чвршће црквене организације велика заслуга припада Охридској архиепископији коју је успоставио Василије II. После рушења државе Македонских Словена, византијски цар је реорганизовао Охридску архиепископију и непосредно је потчинио својој власти. Охридској архиепископији било је потчињено више епископија, од којих су неке имале седишта у Призрену, Липљану, Расу, Нишу, Браничеву, Београду, Срему, а свакако и у другим градовима који се данас налазе у СР Македонији, Грчкој и Бугарској. Свака од поменутих епископија имала је своју област (епархију) која јој је у црквеном погледу била потчињена. Захваљујући подацима о оснивању Охридске архиепископије и њој подложних епископија, позната су нам и нека најстарија имена појединих крајева или градова у данашњој Србији. Браничевској епископији припадао је Моравск или Моравиште (на ушћу В. Мораве), затим Смедерево, можда Дивостин код Крагујевца, Сталаћ и Бродарско (између Ћуприје и Параћина). Београдској епископији припадао је Градац, можда Градац код Ваљева, затим Бела Црква, Главица и друга места која се не могу тачно убицирати. Нишкој епископији припадало је Мокро, вероватно крâј око Беле Паланке, Сврљиг и Топлица, чија је убикација једноставна. Скопској епископији припадао је, поред осталог, и Бинч, односно долина Биначке Мораве. Призренска епископија обухватала је Хвосно, а затим и Лесковац, вероватно онај на реци Клини. Липљанској епископији је без сумње било потчињено Косово, док је епископији у Расу, поред града Раса и његове околине, вероватно била потчињена и долина Ибра. Постојање поменутих епископија већ почетком XI века допринеће да се хришћанско учење учврсти у великом делу српских земаља, и то под утицајем Цариградске цркве.

Обнављањем Србије за време Стефана Немање и његовог сина Стефана Првовенчаног неке од поменутих епископија, или пак делови одређених епископија чији су центри били изван Србије, ушле су у састав српске државе. Унутар државних граница налазио се Рас, а затим Липљан, Призрен и повремено Ниш. Потпуније осамостаљивање српске државе наметало је и потребу осамостаљивања црквене организације која је, посредно, била потчињена византијском цару. Одлучујући заокрет учињен је за време Стефана Првовенчаног, када је његов брат Сава успео да издејствује аутокефалност српске цркве (1219). Српска црква у духовном погледу остаје и даље потчињена никејском, односно цариградском патријарху, али избор архиепископа врше епископи чија су седишта била у српској држави. Сава је постао први српски архиепископ, а за седиште Архиепископије одређен је манастир Жича који је подигао Стефан Првовенчани.

Поред старих епископских седишта, Сава је основао и неколико нових епископија. За седиште зетског епископа одређен је манастир Св. Арханђела на Превлаци у Боки которској, док је седиште захумског епископа било у манастиру Св. Богородице у Стону. Основана је посебна епископија у Хвосну са седиштем у манастиру Св. Богородице у селу Студеници код Пећи („Мала Студеница"). У долини Лима основане су две епископије — једна у Будимљи са седиштем у манастиру Св. Ђурђа, а друга у Дабру са седиштем у манастиру Св. Николе код Прибоја. У Топлици је седиште епископа било у манастиру Св. Николе код Куршумлије, док је у Моравици епископско седиште био манастир Св. Ахилија, по којем је и Ариље добило своје име. Број епископија и њихова седишта временом ће се мењати. Стицање аутокефалности српске цркве и чвршћа црквена организашија допринеће да црквено учење продре до најширих слојева, али ће истовремено унети и нову компоненту у етничку свест Срба. Овим је актом коначно решена и дилема у погледу опредељивања између Источне и Западне цркве.

За источну црквену оријентацију чврсто се већ определио и Стефан Немања, који је црквено крштење примио од католичких свештеника, а када је постао српски владар примио је крштење по обреду православне цркве. Немањино црквено опредељивање није се само на томе завршило. Веома добро је познато колико је Немања потпомагао православно монаштво и колико је цркава и манастира подигао или обновио. Међу првим његовим задужбинама убраја се женски манастир посвећен Богородици, који је подигнут у Топлици (код данашње Куршумлије, на ушћу Косанице у Топлицу), и манастир посвећен Св. Николи који је саграђен у близини првог (на ушћу реке Бањске у Топлицу). Ма-

---

→

Црквене организације почетком XIV века

Историја српског народа I, 467 (С. Ћирковић)

ЦРКВЕНЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ ПОЧЕТКОМ XIV в.

настир Св. Николе постао је и седиште топличког епископа. Највећа и најлепша црквена грађевина која је подигнута по Немањиној жељи јесте манастир Студеница, смештен у непосредној близини истоимене реке (леве притоке Ибра). Овај је манастир због свог значаја био први по рангу међу тадашњим манастирима, пошто је у њему била смештена најбројнија и најјача монашка колонија. Пре него што је постао велики жупан, Немања је подигао и манастир посвећен Св. Ђорђу у Расу (познат као „Ђурђеви Ступови"), северозападно од Новог Пазара. Због свог значаја овај манастир био је други по рангу (почетком XIII века), а касније је у хијерархији манастира заузимао знатно скромније (седмо) место. Ђурђеве Ступове обнављао је и краљ Драгутин, где је касније и сахрањен. Од Немањиних задужбина у Србији треба поменути и манастир посвећен Св. Николи, данас познат као црква „Никољача", која се налази нешто јужније од Рашке. Са својим сином Савом Немања је основао и чувени манастир Хиландар на Светој Гори. Поред наведених цркава Немања је потпомагао и обнављао и друге манастире и цркве, а његовим примером ишла су и његова браћа. Велики кнез Мирослав подигао је манастир Св. Апостола Петра и Павла на Лиму (у Бијелом Пољу), док је Страцимир, други брат Немањин, подигао Моравски Градац (негде око Чачка). Овај манастир треба разликовати од Ибарског Граца.

Немањину црквену оријентацију јасно карактерише и његова борба противу „јеретика" („бабуна"). Он је силом оружја прогнао из државе јеретике и на тај начин приводио своје поданике „правоверју". Стицање аутокефалности српске цркве за време Стефана Првовенчаног представљало је само последњи корак у коначном опредељивању за источну црквену оријентацију. Одмах треба рећи да је унутар српске државе и после Немање живео знатан број католика, нарочито у Приморју и приморским градовима, па и у унутрашњости. Званична државна политика није фаворизовала делатност католичког свештенства, већ је такву делатност ограничавала јер су католици сматрани за „полуверце" или чак и за јеретике. Али, исто тако, државна власт није никада предузимала радикалне мере против католика какве је предузимала против „бабуна" (богумила). За разлику од Србије, „богомрска јерес" (богумилство) у Босни никада није искорењено. До средине XIII века овде је дуалистичко учење потиснуло присталице и католичке и православне црквене оријентације, поставши на тај начин најраспрострањеније верско учење.

Прихватање православља у Немањиној држави и дуалистичког учења у Босни унело је и нове елементе у етничку свест становништва ових држава. До средине XIII века босански владари своје поданике називају Србима, као што је то био случај и у држави Немањића, али већ у првој половини XIV века поданици босанског бана називају све чешће „Бошњани". Овде није реч само о „добрим Бошњанима", пошто се овај израз по правилу односи на најистакнутије представнике феудалне класе, већ о „Бошњанима" као свим поданицима владара Босне. Наведена чињеница јасно показује како је конфесионална опредељеност ути-

цала и на формирање етничке свести. Истовремено се повећавала и разлика између становништва које је живело у Босни и становништва које је живело у политичким оквирима државе Немањића.

Српске земље и освајање нових територија

У досадашњем излагању често су коришћени појмови: Србија, српска држава и српске земље. Ови су појмови сродни и блиски, али се не смеју ни у ком случају изједначавати, тим пре што се кроз векове мењала њихова садржина. Под *српским земљама* подразумевају се оне области у којима се већ до X века учврстила етничка свест Срба. Србија је поред етничког обележја имала и обележје географске и политичке целине, док се под појмом *српска држава* подразумева, посматрано из историјско-географског аспекта, неколико српских земаља (области) окупљених у једну политичку целину са заједничким државним границама.

Треба истаћи како се ретко дешавало да унутар заједничких политичких граница буду окупљене све српске земље. Готово су по правилу изван граница остајале једна, две или и три области. Већ је речено како се Србија као географска и политичка целина састојала из две географске области: од Расе на истоку и Босне на западу. Временом је свака од ових области постала у политичком погледу потпуно самостална. Сада се по себи намеће питање како су савременици називали државу Стефана Немање и његових наследника. Колико је познато, Стефан Немања и његови наследници нису никада називали своју државу Србијом. Ова се реч не среће ни у једном њиховом званичном документу, а помиње се свега два-три пута у домаћим натписима неслужбеног карактера. Стефан Немања називао је своју државу једноставно „српском земљом". Слично је чинио и Стефан Првовенчани, али је он наглашавао да је поред српске земље био и краљ: Дукље, Далмације, Травуније и Захумља. Под појмом Далмације не крије се ни стара римска провинција Далмација, нити данашња Далмација, већ се подразумева византијска тема Далмација, и то само њен јужни део чији је центар некада био у Дубровнику.

Крунисање Стефана Првовенчаног за краља 1217. године представљало је крупан корак у осамостаљивању његове државе и њеном признавању на међународном плану. У својој краљевској титули Стефан наглашава да је краљ „све српске земље", а такође Дукље, Далмације, Травуније и Захумља. Помињањем појединих области посредно је наглашено да су оне имале и свој посебан политички живот, док је у изразу „све српске земље" више изражена претензија него реално стање. Мађарски краљеви никада нису називали државу Немањића Србијом, нити њихове краљеве владарима „свих српских земаља". Напротив, мађарски краљеви се ките, поред осталог, и титулом краља Србије. Ова титула није била само празна кићена реч. Од некадашње Србије Константина Порфирогенита Мађарској је припао један, и не тако безначајан

део, па су и краљеви Мађарске сматрали себе краљевима Србије, а Немањиће само краљевима Расе (Рашке), која је у оквирима најстарије Србије представљала само једну значајнију област. Босански банови доследно су називали Немањиће краљевима Расе, па је чак и цар Душан за њих био само „рашки цар". Дубровчани, као блиски суседи, називају државу Немањића и Рашком и Србијом, а врло често само „Славонијом". Зашто су босански владари тако поступали сасвим је разумљиво, јер је и Босна била српска земља, и то једна од најзначајнијих. Дубровачка општина, која је 1253. године склопила савез са бугарским царем против краља Уроша I, у једном истом тексту помиње: „рашку земљу са свим пределима", „рашки престо" и људе из Рашке, али исто тако: „српску земљу", „српске земље" и „српског краља". Изгледало би да је реч о једном те истом. Међутим, такав се закључак не може прихватити, пошто појам „рашки" у истом извору има знатно уже значење од израза „српски". Рашка је само једна, одређена, мада и најзначајнија област у оним српским земљама које су држали Немањићи (у конкретном случају краљ Урош I).

Целокупно разматрање о томе шта значи „рашки" и шта је Рашка, а шта значи „српски" и шта је Србија, неопходно је због тога што се у литератури понекад једноставно оперише појмом Рашке која се изједначује са појмовима Србије и српске државе. Разлог наведеној појави треба тражити у сачуваним изворима, али и у државно-правном схватању првих наследника Стефана Првовенчаног. Рашка или Раса била је само једна од области у којој се учврстила етничка свест Срба. Ова је област имала заиста велики значај у окупљању српских земаља у једну државу, али се она не може изједначити са појмом Србије нити са појмом српске државе, а још мање са појмом „свих српских земаља". Занимљиво је приметити да су синови Стефана Првовенчаног почели уносити у своју краљевску титулу израз „све рашке земље", а такође и Дукљу, Далмацију, Травунију и Захумље. Први је то учинио краљ Радослав, и то у Дубровнику, пошто је већ био прогнан из своје државе. Касније то чини и краљ Владислав, па чак и краљ Урош. Изгледа по свој прилици да је Радослав прихватио такво гледиште под утицајем са стране, тј. Дубровника, па се таква пракса одржавала и касније, мада не и доследно. Већ је краљ Владислав почео да помиње у својој титули „све српске земље", што је прихватио и краљ Урош I, напустивши потпуно израз „рашке земље". Треба још рећи да је краљевска титула управо од краља Владислава почела и да се „скраћује", односно да се поред „свих српских земаља" помињу још и „поморске земље". Под овим последњим изразом криле су се: Дукља, Далмација, Травунија и Захумље. Таква се владарска титула у принципу одржала све до Душановог проглашења за цара.

→

Држава краља Милутина и краља Драгутина

Историја српског народа I, 453 (М. Благојевић)

ДРЖАВА
КРАЉА МИЛУТИНА
и КРАЉА ДРАГУТИНА
Драва
Дунав
Тиса
УГАРСКА
Сава
Врбас
Босна
Усора
Соли
Сребрник
Котор
Кључ
Мачва
Дебрц
Београд
Браничево
Браничево
Дунав
Ждреле
Колубара
Трешњица
Липник
Рудник
Лепеница
БОСНА
Дрина
Градац моравски
Брестница
Равно
Левач
Видин
Тимок
БУГАРСКА
Св. Архиније
Моравице
Дабар
Лим
Св. Никола
Жича
Ибар
Расина
Загрлата
Невесиње
Нечевиње
Загорје
Дрина
Ораховица
Милешева
Студеница
Топлица
Ниш
Сврљиг
Хум
Живогошће
Дријева
Неретва
Гацко
Сјеница
Дежево
Кончул
Сопоћани
Рас
Св. Никола
Нишава
Тара
Пива
Св. Апостола
Глуха Вас
Бањска
Јелеч
Трепча
Звечан
Брњаци
Поповo
Пељешац
Требиње
Брсково
Будимље
Стон
Мљет
Оногошт
Морача
Св. Ђорђе
Пећ
Хвосно
Ново Брдо
Дубочица
Грачаница
Врања
Врање
Дубровник
Конавли
Цавтат
Рисан
Рибница
Зета
Котор
Липљан
Св. Архангела
Будва
Неродимља
Земљн
Велбужд
Струма
Славиште
Призрен
Ст. Нагоричано
Пилот
Дриваст
Скадар
Дрим
Бели Дрим
Св. Спас
Хтетово
Скопље
Злетово
Пијанец
Овче поље
Брегалница
Бар
Св. Срђ
Дањ
Улцињ
Полог
Кожље
Велес
Штип
Радовиште
Пореч
Љеш
Мат
Дебар
Кичево
Крoја
Железнац
Грескавац
Прилеп
Просек
Струмица
Струмица
Драч
Охрид
Охридско јез.
Преспанско јез.
ВИЗАНТИЈА
Вардар
ЈАДРАНСКО МОРЕ
Држава краља Милутина 1319 1321 г
Држава краља Драгутина 1291 - 1316 г

Политичко одвајање Босне од осталих српских земаља, које су највећим делом дошле под власт Немањића, а затим и различито црквено опредељење становништва у једној и другој држави, наметнути су потребу да се појам Србије и српске државе веже искључиво за територију која се налазила под влашћу Стефана Немање и његових наследника. Повезивање појединих области унутар заједничких политичких граница, као и саме границе, карактерисала је повремена нестабилност, али је владарима из династије Немањића успело да одрже на окупу све ове области пуна два века.

До већих и значајнијих промена дошло је тек осамдесетих година XIII века. Тадашњем српском краљу Милутину и његовом брату Драгутину, бившем краљу Србије, пошло је за руком да знатно прошире државне границе. Ширење се вршило у два основна правца: на северу и на југу. Краљ Драгутин морао је после несреће која му се догодила да уступи престо млађем брату Милутину 1282. године, али је за себе задржао крајеве око доњег Лима, Ужица и Чачка, као и цео погранични појас према Мађарској. Од мађарског краља добио је на управу Београд, који тада први пут долази под српску власт, затим тадашњу Мачву (Мачванску бановину), а у Босни је добио Усору и Соли. Тако је северна граница његове области ишла низ Саву од ушћа Врбаса па све до Београда и нешто источније. Страни извори ову област називају Србијом, а Драгутина краљем Србије. У домаћим изворима он се назива само „сремским краљем”. Сада се бар приближно види шта је од Србије припадало Мађарима и због чега је Драгутин био краљ Србије, а његов брат краљ Рашке. Становништво које је живело у Драгутиновој области не само што је било словенско, већ је и етнички било опредељено. Доласком под власт српског краља у овој је области преовладала и православна црквена оријентација, чиме су појачани услови за зближавање становништва које је било дуго времена раздвојено политичким границама. Заједничким акцијама Драгутин и Милутин преотели су од бугарских великаша: Ждрело, Кучево и Браничево и на тај начин запоселн долине Млаве и Пека. Ове су области ушле у састав Драгутинове државе, али када је Драгутин умро (1316), Милутин је покушао да запоседне: Мачву, Београд, Кучево и Браничево. У томе је делимично и успео, али је Мађарима морао да врати Београд и Мачву, док је остале области задржао за себе. После ових догађаја унутар граница српске државе нашла се цела долина В. Мораве, све до Дунава, као и крајеви који леже уз десну обалу Дунава, почевши приближно негде око Гроцке па све до ушћа Пусторечке реке. Запоседање целе десне обале Дунава онемогућавали су Мађари, који су под својом влашћу држали Београд и Голубац, а свакако и ширу околину поменутих градова. Уласком ових крајева у оквире српске државе без сумње је утицало и на стабилизовање етничке свести становништва које је овде живело.

Поред освајања која су извршена на северним границама Србије, краљеви Милутин и Драгутин већ 1282. године упадају на византијске територије у данашњој Македонији и освајају: Скоп-